

Уявлювані історіографії

Леонід Горизонтов

У поняття «етноісторіографічні стереотипи» можна вкладати різний зміст.

По-перше, так правомірно називати функціональні в історичній науці етнічні стереотипи. Наука переймає їх із суспільного середовища, з наукової традиції, з політичної кон'юнктури. Готовий стереотип звільняє від потреби досліджувати, тож, дотримуючися стереотипів, наука неминує зісковзує до рівня повсякденної свідомості.

По-друге, наука не тільки переймає етностереотипи, але й ретранслює та навіть продукує їх. Парадоксально, але й вивчення етнічних стереотипів, зокрема в режимі діалогу зацікавлених історіографій, може не сприяти подоланню стереотипів, як це зазвичай декларують історики, а, навпаки, зміцнювати їх. Таке часто-густо стається, коли дослідники зайняті лише фіксуванням, констатуванням, каталогізуванням стереотипів, не з'ясовуючи механізмів їх формування, мінливості, побутування. Тоді дивує одночасне функціонування, здавалося б, аксіологічно полярих уявлень і нестійкості стереотипів у часі. Саме в науковому дискурсі доходять зчаста малообґрунтованого висновку про зумовленість етнічних стереотипів цивілізаційними відмінностями.

По-третє, етноісторіографічні стереотипи – стійкі уявлення про історичну науку тієї чи тієї країни, що передбачають оцінку науки, відповідно до її державної «прописки», «національності». Думаю, це найнедослідженіша проблема, і її сьогодні доводиться лише окреслювати. І справді, як формується стереотип історичної науки іншої країни?

В основі побутування ось так усвідомлюваних етноісторіографічних стереотипів лежить закорінене переконання про наявність у науки національності й, отже, про множинність наук. Щоправда, по-російськи, коли йдеться про різні країни, не годиться говорити про «історичну науку» в множині. Зате зі словом «історіографія» ця операція лінгвістично припустима, і поняття національних історіографій має повні права на громадянство.

Суперечки про національність науки розпочалися давно і тривають донині. Ще в «товстих» журналах середини XIX століття російські західники наполягали на тому, що наука, прагнучи істини, не повинна залежати від національної належності суб'єкта, який пізнає. Ґрунтівству різного ґтибу, навпаки, був притаманний акцент не тільки на можливості, але й на бажаності національної науки. В епоху формування нації сучасного типу істориків називали «батьками» й «творцями»

Леонід Горизонтов. «Етноісторіографіческие стереотипы: к постановке проблемы». Тези цієї статті виходили на міжнародній конференції «Образ Ішого в сусідніх історіях: міти, стереотипи, наукові інтерпретації» (Інститут історії України НАН України, Київ, 15–16 грудня 2005 року). З російської переклала за рукописом Катерина Демчук.

націй. Універсальний зв'язок між історичною свідомістю і національною ідентичністю був гранично оголений. В умовах щільної «залізної завіси» советська наука ставала вкрай автаркічною, аж до кампаній із боротьби з космополітизмом за Сталіна та з контрпропаганди за Черненка. Евразійці науково доводили необхідність замінити комуністичну ідею на євразійську ідеократію, демонструючи той самий тоталітарний спосіб мислення.

Вінчання на велике московське князівство
(мініатюра Лівцового літописного зводу; друга половина XVI ст.).

За постсоціалістичної доби заговорили про націоналізацію історії й національно орієнтованих істориків, і справді, з десоветизацією науки про минуле відбулася зміна віх: ними визнано тепер національні пріоритети. За наявності спільних типологічних рис у різних країнах склалися специфічні історіографічні ситуації, які наповнюють національність науки реальним змістом.

Свої корективи, проте, вносить дедалі більша інтернаціоналізація наукових досліджень. Взаємодіючи, дві тенденції – націоналізація історії та інтернаціоналізація її вивчення – утворюють цікавий симбіоз. І вплив поширюється не тільки із заходу на схід, але й у зворотньому напрямку. Змінюється розподіл праці, історична наука досліджуваної країни дедалі більше впливає на зарубіжних дослідників її історії. Націоналізацію науки спостерігаємо і за межами материкових історіографій і не тільки завдяки історикам діаспори.

Коли Міжнародний конгрес українців позиціонує себе як інструмент українзації тих регіонів, де він відбувається, це, на мій погляд, є втратою його поклонання інтернаціонального форуму, який об'єднує представників багатьох країн на підставі наукового пошуку. Саме так було оголошено влітку 2005 року в Донецьку. І саме з цих міркувань наступний конгрес вирішено проводити у Симферополі. Це вже не націоналізація науки, а націоналізація наукою.

Якщо роль західних діаспор у вивченні історії падає, то в середовищі діаспори пострадянського простору до

Якщо етнічні стереотипи мають широкий суспільний резонанс, то етноісторіографічні стереотипи набагато обмеженіші у своєму функціонуванні. Проте було би неправильно звужувати їх царину до фахової спільноти істориків. Доволі чутливими до них є наукова інтелігенція загалом, зокрема її значна негуманітарна частина, студентство, політичний клас.

Присутні вони й у медійному просторі. І якщо артикулювання негативних етнічних стереотипів може бути відрегульоване політкоректністю – відторгненням через нормативність мультикультуралізму, – то найгострішу критику від істориків інших країн сприймають як інформацію просвітницького характеру. Елементи стихійності й традиціоналізму в генезі етноісторіографічних стереотипів менше виражені порівняно з етнічними стереотипами. Багато хто в Росії відгукується на жарт про глобус України.

Що сприйнятливіше є історіографія до етнічних стереотипів, власних її соціуму, то більше підстав для відображення цієї її особливості в етноісторіографічному стереотипі.

Стереотипи мають ціннісне забарвлення та поляриність. Образ іншої історіографії задають або вищі її досягнення, або, навпаки, найдозірніші представники. Часто через незнання, але також і цілком свідомо культивують примітивні, односторонні, тенденційні уявлення одні про одних – як суто негативні, так і узагальнено позитивні. Приміром, у Росії значно більше відомо про націоналістичну вузькість і русофобію польських істориків (а ці польські історики схильні говорити про полоніцентризм), ніж про високі професійні стандарти, притаманні польській науці, зокрема й у період такої нелюбої нині Народної Польщі.

Огульні судження знов-таки про націоналізм і низький науковий рівень української історіографії, як правило, аж ніяк не є наслідком знайомства з найновішою продукцією істориків цієї країни, а, навпаки, часто-густо стають підставою її ігнорувати. Або беруть один «зручний», а при ближчому розгляді, нефаховий, маргінальний твір і подають його як погляд усієї національної історіографії. Ясна річ, це вкрай обтяжує взаємодію історіографій. В одних випадках вона заблукана, в інших, коли негативні звичаї воліють замовчувати, – зводиться до показного проведення заходів.

Спрацьовує і тоталітарний, советський за походженням, стиль мислення, що змушує приймати висловлювання керівника наукового закладу за сконсолідовану позицію його працівників. Це зовсім не відповідає реаліям, хоча, звісно, і тепер є доволі охочих відродити колишнє єднотвірство.

Повторю близький мені приклад, що його вже наводив декілька місяців тому, виступаючи на Міжнародному конгресі українців у Донецьку. Професор із Кам'янець-Подільського Володимир Газин в опублікованій 2003 року рецензії на збірку праць тодішнього директора московського Інституту слов'янознавства Володимира Волкова легко переносить небезпідставну критику рецензованої книжки на інститут

Існує, безумовно, зв'язок між етноісторіографічними й етнічними стереотипами. До певної міри перші є похідними від других, а тому аксіологічно вони однополярно заряджені. Немає виразного інтересу до країни, народу, їх бракує або на ментальних мапах іншого народу вони збігли – отже, відсутній ґрунт для виявлення етноісторіографічних стереотипів. Сусідство, звісно, стимулює такий інтерес.

загалом і видаваних на його базі журнал «Слов'янознавство». Траплялося, що українські автори висвітлювали позицію сучасних російських істориків на підставі книжки Ніколая Ульянова, перевиданої по 30 роках після її першої публікації з ініціативи того-таки Волкова. Справедливо буде визнати, що репутація українців інституту через «директорську тінь» постраждала і поміж деякого з їхніх російських колег.

Етноісторіографічні стереотипи закорінено в недостатньому знанні, неможливості й небажанні верифікувати отримувану інформацію. Їх формує апріорне, позаджерельне (у нашому випадку історіографічне джерело) знання. Тому розрив наукових зв'язків є найсприятливішим ґрунтом для етноісторіографічних стереотипів. Сприяють їх поширенню і міждержавні чвари.

Погодьтеся, що доволі складно характеризувати національні історіографії як конфронтаційні чи комплементарні одна щодо одної. Етноісторіографічні стереотипи долають цю складність, постаючи доволі точним зліпком стану міждержавних узасмин. Відносини між національними історіографіями часто-густо вибудовуються тепер майже за дипломатичним сценарієм і протоколом, а буває, що їх режисує держава.

Більше за інших, либонь, нині досягла успіху в цьому напрямку Польща братів Качинських, оголосивши одним зі своїх пріоритетів у царині міждержавних стосунків проведення «активної історичної політики». Із-поміж її важелів добре помітні, з одного боку, питоми польські стереотипи невинної жертви, і, з другого, світоча демократії, котрі пропонувано широкій аудиторії й на сторінках російськомовного журналу «Нова Польща».

Навряд чи коктейль з історії та політики сприяє оздоровленню міжнародної ситуації та, понад те, корисний самим історикам. Зиск мають політики, а наука – школу. Просовувані у світовий обіг стереотипи, зокрема етноісторіографічні, призводять до ланцюгової реакції, адже на певного штибу інвективи зазвичай відповідають у тому самому дусі й тоні.

Етноісторіографічні стереотипи породжують історіографічний нігілізм, що повертає науку до часів автаркїчних завіс. Тільки тепер у них драпіруються самі історики.

Скажімо, дисертації (не тільки кандидатські, але й докторські) з історії російсько-польських стосунків легко пишуть дослідники в Росії, які не знають польської мови, і то як їхні наукові керівники, так і опоненти на захисті можуть бути доволі далекими від дисертаційної проблематики.

Що ж до української та білоруської проблематики, компетентними в ній почувуються чи не більшість російських істориків. При цьому помітне виразне небажання читати по-українськи, а (що мені як славістові складно пояснити) по-білоруськи – і поготів. Це мовне відторгнення зазвичай лише

камуфльовано наріканнями на неприступність літератури. Не вичерпуються ліміти з відряджень, передбачених угодами між відповідними академіями наук. На відміну від польської, українська та білоруська проблематика важко приживається в університетах Росії. Нині вона виявилася на новому розломі між вітчизняною та зарубіжною історією, що породжує силу-силенну складнощів формального характеру.

Зворотнім боком історіографічного нігілізму є ритуальний характер посилань на одних і тих самих – і не завжди, як видається, прочитаних – західних авторів. Можна, либонь, говорити про те, що на сході Європи функціонує інтегральний стереотип західної історіографії, тоді як на заході – узагальнений стереотип історіографії постсовєтської.

За чутливістю до етноісторіографічних стереотипів, отже, часто стоять байдужість, фахова несумлінність. Комфортніше, як відомо, перебувати в річищі стереотипу, ніж його дезавуювати. Спотворення реального стану справ у науці сусідніх країн в той чи той бік обслуговує і конкретні інтереси.

Етноісторіографічні стереотипи містять *автостереотипи*. У зв'язку з цим на завершення хотілося би звернутися до ситуації в російській історичній науці, як її бачу.

Щодо її стану колеги з сусідніх країн зазвичай під кількома оглядами помиляються. Почну з найпростішого: нашої матеріальної забезпеченості. Фактом є те, що сьогодні працю працівників української та білоруської академії оплачують краще, ніж працю співробітників Російської Академії наук. Щоправда, недавно в рамках так званих національних проєктів високе російське керівництво пообіцяло в багато разів збільшити утримання науковців, але і в академічних інститутах, і в університетах наукова спільнота не вірить у зміни на краще – настільки закоринилася переконаність у тому, що до переліку державних пріоритетів наука, а надто її фундаментальний і гуманітарний сектори, не належать.

По-друге, часто доводиться награвляти на завищену оцінку фахового рівня російської науки, тоді як у справді він дуже різний, навіть в Академії наук і провідних столичних – московських і петербурзьких – вищих навчальних закладах. Водночас значно зріс рівень науки нестоличних центрів, що, втім, відбулося і в інших постсоціалістичних країнах. Тож про рівень варто говорити не взагалі, а з конкретного предметного приводу. А комплекс столичності й провінційності ще не подолано і в самій Росії, і на постсовєтському просторі загалом.

По-третє, російська історіографія на посткомуністичному просторі зажила репутації імперської. Російським історикам інкримінують імперський синдром. Ностальгія – не найкращий припис для наукових занять. Алергія, втім, теж.

Імперську тему російські історики, звісно, бачать інакше, ніж їхні українські, білоруські чи польські колеги. Але зводить все до імперського сегменту

рому було би неправильно. Світова наука нині як ніколи зацікавлена імперською проблематикою, і то особливого значення набуло дослідження механізмів стабільності й довговічності імперій. І справді, хоча привид розпаду імперій мандрував Європою аж ніяк не менше, ніж привид комунізму, Російська імперія виявила неабияку життєздатність, тобто здатність знаходити відповіді на виклики часу.

Спроби вивчати українську та білоруську історію поза імперським контекстом (не тільки російським, але й польським, австро-угорським) приречені на поразку. Ось чому з України

Іван Мартос. Первісний проєкт пам'ятника Мініну і Пожарському в Москві (1804–1807)

та Білорусі долинають голоси тих, хто розуміє необхідність неупередженого вивчення Російської імперії, що, як і СССР, набагато більшою мірою, ніж далека Київська Русь, стала колискою східнослов'янських народів. Дуже добре, що в Україні переклали книжку Андреаса Капелера.

Однак і російські історики виразно програють, ігноруючи українсько-білоруські аспекти, зокрема при вивченні формування російської нації та російської державності. Цікаво, до речі, поставити собі запитання, які наукові наслідки того, що Росія в наших найближчих сусідів потрапляє до загальної історії, а в Росії те саме відбувається з Україною та Білоруссю.

Те саме можна сказати й про «імперіялістичну» слов'янську ідею, що вона при близькому розгляді постає в ролі парасолькової ідеології для новосформованих національних ідей слов'янських народів і в межах Росії, і поза ними. І тут варто думати, передовсім, про науковий складник – історичні шляхи українців і білорусів, що, попри їхню специфіку, типологічно співвідносні з розвитком інших слов'янських націй і їхніх сусідів – неслов'янських етносів регіону.

По-четверте, позаяк тепер у фокусі загальної уваги перебуває доля демократії в Росії, варто сказати про свободу там наукової праці, хоча це, звісно, спеціальна й доволі делікатна тема. У принципі, державного втручання в наукову роботу як таку сьогодні не спостерігаємо, хоча останнім часом доволі наполегливо ставиться питання про ефективність наукового сегменту

бюджетної царини. Актуальнішим це втручання буває у випадках окремих наукових інституцій, однак і на цьому рівні прямий адміністративний тиск на зміст досліджень є великою рідкістю.

Втім, уважати демократизацію наукової царини незворотною було би занадто оптимістично. Найбільша біда, як на мене, полягає в тому, що авторитарні тенденції виразно проглядаються в діяльності керівників окремих закладів і їхніх «команд», котрі контролюють ситуацію на місцях. Директорський корпус, переважна частина якого склалася на хвилі перебудови, тільки тепер починає змінюватися, причому ця «зникаюча натура» віддає перевагу проведенню популярної на всьому постсовєтському просторі «операції спадкоємств».

Імовірно, колись буде проведено порівняльний аналіз цих доволі довговічних локальних режимів. Десь прозирають елементи «диктатури розвитуку», десь – примітніші елементи відвертого маразму, витрачання управлінського ресурсу на підтримання особистої влади. А загалом ця проблема болюча – проблема невикористаних можливостей, втраченого часу, людських дол і, врешті-решт, стану науки.

Доводиться констатувати, що російська історична наука як система, надто в тих її підрозділах, де абсолютно переважають представники старшого покоління зі своїми специфічними рисами й інтересами, не має внутрішніх сил для самореформування. Це треба мати на увазі, коли лунають гучні звинувачення на адресу влади, що збирається реформувати науку, хоча підстави для ідеалізування Міністерства освіти й науки відсутні.

Думаю, що на російську історичну науку під багатьма оглядами ще чекає серйозна рефлексія. Тут мало важливим буде те, як вона сприймає інші, передовсім сусідні, історіографії, а також як вони сприймають її саму. Отже, можна спрогнозувати зростання інтересу до проблематики етноісторіографічних стереотипів.

Отож етноісторіографічний стереотип – стереотипний образ національної історіографії та, відповідно, предмет історико-наукових, і імагологічних досліджень. Сам концепт національних історіографій, що ігнорує і неодноразову складність історіографічної ситуації у кожній країні, і наслідки інтернаціоналізації досліджень, можна прийняти лише з украй серйозними застереженнями.

Розроблення проблематики етноісторіографічних стереотипів і мітологом дає можливість говорити про феномен уявлених історіографій. І це зовсім не данина порстмодерністській схильності до віртуалізації дійсності, а цілком відчутна реальність.

Чим більше наука ангажована політикою, чим бідніші й однобічніші міжнародні контакти, тим історики «ледачіші й нецікавіші»; чим сильніші власні комплекси, зокрема втілені в етнічних стереотипах, тим міцніші й актуальніші етноісторіографічні стереотипи. І, на жаль, тим менше місця для науки. □